

A Study on the Comprehensiveness of the Quran from the Perspective of Lady Mujtahida Amin Isfahani with Emphasis on Accordance with the Audience's Understanding

Naser Abedini¹, Reza Hajian Hosseinabadi²

¹ Assistant Professor Department of Quran and Hadith Sciences, Payam Noor University, Tehran, Iran
(Corresponding Author). n.abedini@pnu.ac.ir

² Assistant Professor Department of Quran and Hadith Sciences, Payam Noor University, Tehran, Iran.
hajian@pnu.ac.ir

Abstract

The subject of the comprehensiveness of the Holy Quran has long been one of the most attractive topics in the field of Quranic sciences and Islamic theology. This discussion begins with the fact that the Quran introduces itself with titles such as “*Tibyān li-kulli shay*” (a clarification for everything) and “*Tafṣīl li-kulli shay*” (an explanation of everything) and emphasizes its own eternity. In confronting this claim, exegetes have adopted different approaches. Some, with a maximalist view, consider the Quran to contain all human sciences, including empirical and natural ones. In contrast, the minimalist view limits the scope of the Quran solely to guiding and ethical issues. The fundamental question is where Lady Mujtahida Amin Isfahani — the first great female exegete in the Shia world — stands among these opinions, and what relationship she establishes between the fixed text of the Quran and the changing needs of humanity. The present study is organized with the aim of examining Lady Amin's viewpoint on the comprehensiveness of the Quran. It seeks to determine where she stands in the conventional division between maximalist and minimalist views, and to identify the epistemological foundations of her interpretation of relevant verses. This research aims to show how her perspective reconciles apparent contradictions in understanding the scope of the Quran and explains the “eternity” of the Quran through the concept of “the audience's understanding.” In fact, the study attempts to introduce her thought as a comprehensive model in contemporary exegesis. The central question of this research is: What is the extent of the Quran's comprehensiveness in Lady Amin's thought, and what evidence does she cite to explain her view? Another key question is: What is the relationship between the comprehensiveness of the Quran and the diversity of specializations and levels of understanding among audiences in every era? In other words, is the comprehensiveness of the Quran, in her opinion, a static matter or a

---

Cite this article: Abedini, N. & Hajian Hosseinabadi, R. (2026). A Study on the Comprehensiveness of the Quran from the Perspective of Lady Mujtahida Amin Isfahani with Emphasis on Accordance with the Audience's Understanding. *Studies of Quranic Sciences*, 8(1), p. 141-158. <https://doi.org/10.22081/jqss.2026.73438.1420>

Received: 2025-08-26 ; **Revised:** 2025-11-15 ; **Accepted:** 2025-12-04 ; **Published online:** 2026-03-30

Type of article: Research Article

Publisher: Islamic Sciences and Culture Academy

©2026/authors retain the copyright and full publishing rights

<https://jqss.isca.ac.ir/>

dynamic reality that manifests according to the existential capacities of each individual? This issue becomes particularly important when we seek to understand the Quran's response to worldly and otherworldly needs within a coherent framework. The research method is descriptive-analytical, conducted through library-based data collection. The authors have directly consulted the 15-volume exegesis *Makhzan al-'Irfaan* to extract Lady Amin's opinions and principles. In this process, the verses she referenced were identified, and by analyzing her approach to narrations and rational arguments, her intellectual structure has been reconstructed. Subsequently, a comparative method was used to place her views alongside other exegetical schools in order to extract the distinctive features of her perspective. The findings of the research indicate that Lady Amin explicitly defends a "maximalist view of comprehensiveness." In her opinion, the Holy Quran is not only supreme in guiding matters but also encompasses all sciences and knowledge required by humanity. In interpreting verses such as "We have not neglected anything in the Book," she holds that there is no worldly or otherworldly need that has not been mentioned in the Quran, either explicitly or implicitly. Lady Amin believes that the Quran contains the sciences of the first and the last, and that everything related to human livelihood, the Hereafter, and human perfection is embedded within it. Accordingly, she firmly rejects the minimalist view, arguing that the scope of the word of revelation cannot be limited due to its divine origin. One of the key results in Lady Amin's thought is the theory of "comprehensiveness according to the audience's understanding." The findings suggest that although the Quran is comprehensive of all sciences, access to these sciences is not at the same level for everyone. She maintains that every group of people benefits from this divine table in accordance with their specialization and inner purity. The philosopher grasps it through a wise perspective, the lawmaker through social laws, and the mystic through inner meanings. This finding shows that the comprehensiveness of the Quran is a multi-layered reality, and the secret of its eternity lies precisely in this point. In effect, the Quran's ability to respond to the needs of every age depends on the effort of exegetes to extract its hidden gems. In conclusion, the study demonstrates that Lady Mujtahida Amin's perspective can be regarded as a "reconciling theory." By linking "maximal content" with "differences in the levels of audience understanding," she breaks the existing deadlocks in the discussion of Quranic comprehensiveness. According to this view, the Quran is always a comprehensive book for all ages, because with the advancement of sciences, it reveals new layers of its meaning. Although the Infallibles (peace be upon them) are the only ones with complete access to the full truth of the Quran, the door of extracting knowledge remains open to other human beings according to their human capacity. This approach transforms comprehensiveness into a practical model for solving human problems and establishes the Quran's position as a living source capable of responding to humanity's changing needs. Such a perspective not only enriches the Shia exegetical tradition but also opens new horizons for contemporary research on the relationship between religion and science.

Keywords: Comprehensiveness of the Quran, Universality, Lady Mujtahida Amin Isfahani, Audience Understanding.

دراسة في شمولية القرآن من وجهة نظر السيدة المجتهدة أمين الأصفهانية؛ مع التأكيد على مقتضى فهم المخاطبين

ناصر عابديني^١، رضا حاجيان حسين آبادي^٢

^١ أستاذ مساعد قسم علوم القرآن والحديث، جامعه بيام نور، طهران، إيران (الباحث المسؤول). n.abedini@pnu.ac.ir
^٢ أستاذ مساعد قسم علوم القرآن والحديث، جامعه بيام نور، طهران، إيران. hajian@pnu.ac.ir

الملخص

تُعَدُّ الشمولية، والعالمية، والخلود من أبرز سمات القرآن الكريم، كما تُمثِّل "شمولية القرآن" أحد الموضوعات الأساسية في مباحث علوم القرآن. وقد سعى العلماء المسلمون منذ القدم، بالاستناد إلى الآيات القرآنية وروايات الفريقين، إلى تبين هذه الخصيصة. يتناول هذا البحث بالمنهج الوصفي التحليلي مسألة شمولية القرآن من وجهة نظر السيدة المجتهدة أمين الأصفهانية؛ حيث تعني الشمولية في فكرها القرآني استيعاب الآيات لجميع العلوم والحكم والمعارف. وتُظهر نتائج البحث أنه من بين الرؤى المطروحة حول شمولية القرآن، لا تحظى "الرؤية الدنيا" (التي تحصر الشمولية في المسائل الأخلاقية والقيمية فقط) بأي اعتبار في المنظور القرآني للسيدة أمين؛ إذ ترى أن الآيات القرآنية تشتمل على معارف تربوية متنوعة، وأنباء الماضي والمستقبل، فضلاً عن الأحكام والقوانين الاجتماعية والسياسية. وفي المقابل، تتبنى السيدة أمين "الرؤية القصوى" للشمولية؛ بمعنى أن القرآن جامع لعلوم الأولين والآخرين، ومستوعب لأخبار الماضين والآتين وأمور المعاش والمعاد. كما تؤكد على "الشمولية المقارنة" للقرآن الكريم قياساً بالكتب السماوية الأخرى، وتطرح رؤيةً متجددة تحت عنوان «شمولية القرآن وفق مقتضى فهم المخاطبين». وبناءً على هذه الرؤية، يمكن سر خلود القرآن في نزوله لهداية المجتمعات الإنسانية في كل عصر، وقدرته على الاستجابة للاحتياجات والمقتضيات والظروف الثقافية والاجتماعية المتغيرة؛ ومن ثَمَّ، يمكن لكل إنسان أن ينهل من بحر علوم القرآن ومعارفه بما يتناسب مع سعة إدراكه وفهمه.

الكلمات المفتاحية: شمولية القرآن، العالمية، السيدة المجتهدة أمين الأصفهانية، فهم المخاطبين.

استناداً إلى هذه المقالة: عابديني، ناصر؛ حاجيان حسين آبادي، رضا (٢٠٢٦). دراسة في شمولية القرآن من وجهة نظر السيدة المجتهدة أمين الأصفهانية؛ مع التأكيد على مقتضى فهم المخاطبين. *دراسات علوم القرآن*، ١٨(١)، ص ١٤١-١٥٨. <https://doi.org/10.22081/jqss.2026.73438.1420>

تاريخ الإصدار: ٢٠٢٥/٠٨/٢٦؛ تاريخ التعديل: ٢٠٢٥/١١/١٥؛ تاريخ القبول: ٢٠٢٥/١٢/٠٤؛ تاريخ الإصدار: ٢٠٢٦/٠٣/٣٠
نوع المقالة: بحثية

الناشر: المعهد العالي للعلوم والثقافة الإسلامية

<https://jqss.isca.ac.ir/>

پژوهشی در جامعیت قرآن از دیدگاه بانو مجتهده امین اصفهانی با تأکید بر فراخور فهم مخاطبان

ناصر عابدینی^۱، رضا حاجیان حسین‌آبادی^۲

^۱ ناصر عابدینی، استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران (نویسنده مسئول). n.abedini@pnu.ac.ir
^۲ رضا حاجیان حسین‌آبادی، استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. hajian@pnu.ac.ir

چکیده

از ویژگی‌های قرآن کریم، جامعیت، جهان‌شمولی و جاودانگی آن است. جامعیت قرآن از موضوعات اساسی در مباحث علوم قرآنی به شمار می‌رود. دانشمندان مسلمان از گذشته تاکنون، با محور قرار دادن آیات قرآن و روایات فریقین، به تبیین این ویژگی پرداخته‌اند. این پژوهش به شیوه توصیفی - تحلیلی، جامعیت قرآن را از دیدگاه بانو مجتهده امین اصفهانی بررسی کرده است. در اندیشه قرآنی ایشان، جامعیت قرآن به معنای فراگیری آیات آن بر تمام علوم، حکمت‌ها و معارف است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که از میان دیدگاه‌های مطرح درباره جامعیت قرآن، در نگرش قرآنی بانو مجتهده امین اصفهانی، دیدگاه حداقلی - به معنای جامعیت قرآن صرفاً در مسائل ارزشی و اخلاقی - اعتباری ندارد؛ زیرا آیات قرآن، از نظر ایشان، مشتمل بر علوم و معارف گوناگون تربیتی، اخبار گذشته و آینده، و نیز احکام و قوانین اجتماعی و سیاسی است. در مقابل، ایشان با پذیرش جامعیت حداکثری - به معنای جامع علوم اولین و آخرین بودن قرآن و دربرگیرندگی اخبار گذشتگان و آیندگان و امور مربوط به معاش و معاد - و همچنین با تأکید بر جامعیت مقایسه‌ای قرآن در مقایسه با سایر کتاب‌های آسمانی، دیدگاهی نو با عنوان «جامعیت قرآن به فراخور فهم مخاطبان» مطرح کرده‌اند. بر اساس این دیدگاه، رمز جاودانگی قرآن در آن است که این کتاب الهی برای هدایت جوامع انسانی در هر عصر نازل شده و توان پاسخ‌گویی به نیازها، اقتضائات و شرایط فرهنگی - اجتماعی هر زمان را دارد. ازاین‌رو، هر انسان به فراخور درک و فهم خود می‌تواند از دریای علوم، اخبار و معارف قرآن بهره‌مند شود.

کلیدواژه‌ها: جامعیت قرآن، جهان‌شمولی، بانو مجتهده امین اصفهانی، فهم مخاطبان.

استاد به این مقاله: عابدینی، ناصر؛ حاجیان حسین‌آبادی، رضا (۱۴۰۵). پژوهشی در جامعیت قرآن از دیدگاه بانو مجتهده امین اصفهانی با تأکید بر فراخور فهم مخاطبان. *مطالعات علوم قرآن*، ۸(۱)، ص ۱۴۱-۱۵۸. <https://doi.org/10.22081/jqss.2026.73438.1420>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۰۴؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۸/۲۴؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۳؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۰۱/۱۰

ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

نوع مقاله: پژوهشی

© ۱۴۰۵ / نویسندگان دارنده حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند.

۱. مقدمه

به گواهی آیات کتاب نورانی قرآن، این کتاب آشکارکننده هر مثل و تذکری برای جهانیان، روشنگر هر مطلب، بیانگر هر چیز و کتابی مفصل است و آموزه‌های آن به نژاد، جامعه، گروه یا طبقه‌ای خاص اختصاص ندارد، بلکه جاودانه و فراگیر است (نحل: ۸۹؛ انعام: ۱۱۴؛ یوسف: ۱۱۱؛ اسراء: ۸۹؛ کهف: ۵۴؛ روم: ۵۸؛ زمر: ۲۷؛ انبیاء: ۱۰۷؛ قلم: ۵۲؛ سبأ: ۲۸؛ فرقان: ۱؛ حجر: ۹؛ فصلت: ۴۲؛ مائده: ۳). همچنین بر اساس روایاتی از ائمه معصومین (ع) - از جمله روایاتی که قرآن را جامع تمام علوم، فنون و نیازهای انسان معرفی می‌کند (فیض کاشانی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۵۶؛ بحرانی، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۳۰)، روایاتی که تأکید دارند در قرآن اخبار گذشته و آینده و جمیع احکام مورد نیاز مردم آمده است (صدوق، ۱۳۷۸ق، ج ۱، ص ۲۱۶)، روایاتی که کشف و استظهار علوم مختلف از قرآن را برای افراد خاص ممکن می‌دانند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۶۱)، و روایاتی که قرآن را در کنار سنت منبع و سرچشمه هر علمی معرفی می‌کنند (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۳، ص ۲۱۲) - مفاهیم و معارف آیات قرآن در هر زمان و مکانی از جامعیت و کارایی لازم برخوردار است. بر این اساس، هر انسان به فراخور درک و فهم خود می‌تواند از دریای علوم، اخبار و معارف قرآن بهره‌گیر و مخاطب این کتاب الهی باشد؛ کتابی که برای جامعه بشری و همه انسان‌ها برنامه‌ای عملی ارائه می‌کند. ویژگی‌ها و اوصاف قرآن زمینه‌ای فراهم ساخته است تا مفسران و عالمان اسلامی با تفکر و تدبیر در این کتاب آسمانی، جنبه‌ها و ساحت‌های تازه‌ای از جاودانگی و جهان‌شمولی قرآن کریم را آشکار سازند. از جمله این ساحت‌ها، علوم مستبطن از قرآن و دامنه شمول آن است که معاصران از آن با عنوان «جامعیت قرآن» یاد می‌کنند. این موضوع همواره مورد توجه دانشمندان و عالمان اسلامی، از سده‌های نخستین اسلام تا روزگار معاصر، بوده و مسلمانان در هر عصر ابعاد تازه‌ای از آن را مورد بررسی قرار داده‌اند. در این میان، دیدگاه‌های گوناگونی درباره قلمرو جامعیت قرآن مطرح شده است. گروهی از مفسران دیدگاه حداکثری را پذیرفته و معتقدند در ظواهر الفاظ آیات قرآن به همه علوم، حتی علوم بشری و طبیعی، اشاره شده است. گروهی دیگر قرآن را کتاب هدایت انسان در امور مادی و معنوی دانسته و دیدگاهی میانه یا اعتدالی اختیار کرده‌اند. برخی نیز به دیدگاه حداقلی گرایش دارند و قلمرو جامعیت دین و به تبع آن قرآن را در حوزه مسائل ارزشی و اخلاقی محدود می‌دانند. در مقابل، دسته‌ای دیگر از مفسران با طرح «جامعیت مقایسه‌ای» معتقدند قرآن کریم به‌عنوان آخرین کتاب آسمانی، در مقایسه با دیگر کتاب‌های وحیانی از جامعیتی ویژه برخوردار است.

برخی از قرآن‌پژوهان نیز با پذیرش «جامعیت مقید» بر این باورند که قرآن کریم در بیان نیازهای بشری گاه به تفصیل سخن گفته و تمام جزئیات را بیان کرده و گاه نیز به اجمال اشاره کرده است؛ در چنین مواردی، تبیین و تفصیل آن با تمسک به قرائن دیگری مانند سنت حاصل می‌شود. مستند این دیدگاه آیه هفتم سوره حشر است: «مَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا؛ آنچه را که رسول خدا به شما داد

بگیرید و از آنچه شما را بازداشت، بازایستید». این دیدگاه در بیان برخی مفسران به «جامعیت تفصیلی و اجمالی در امور دینی» تفسیر شده است. بانو مجتهده امین اصفهانی (م. ۱۴۰۰ق) از مفسران و فقیهان برجسته شیعه است که آثار ارزشمندی در حوزه‌های فقه، حدیث، اخلاق، عرفان و تفسیر تألیف کرده است. تفسیر مخزن‌العرفان از مهم‌ترین آثار تفسیری او به زبان فارسی است که با رویکردی استدلالی، کلامی و روایی نگاشته شده است. این تفسیر، چنان‌که مؤلف در مقدمه نیز اشاره کرده، با انگیزه اقتباس از کلمات آل عصمت (ع) و بهره‌گیری از آرای مفسران پیشین، با هدف پیوستن به جرگه مفسران و تدبرکنندگان در قرآن تألیف شده است. بانو مجتهده امین اصفهانی در آثار خود دیدگاه‌های ارزشمند و قابل تأملی درباره جامعیت قرآن و قلمرو آن مطرح کرده است. از این رو، این پرسش‌ها مطرح می‌شود که در اندیشه وی مراد از جامعیت قرآن چیست؟ قلمرو و ابعاد آن تا چه اندازه گسترده است؟ و آیا ایشان در این زمینه دیدگاهی متمایز ارائه کرده‌اند؟ این پرسش‌ها نشان‌دهنده اهمیت و ضرورت پژوهش حاضر است.

۲. پیشینه پژوهش

در باب جامعیت قرآن، مقالات متعددی مانند «بررسی قلمرو جامعیت قرآن در نگرش فخر رازی و آلوسی» (۱۳۸۹) از ماشاء الله جشنی؛ «کیفیت جامعیت قرآن در پرتو آرای اندیشمندان و مفسران مسلمان» (۱۳۹۱) از حمزه حاجی و مهدی مهریزی؛ «بررسی تطبیقی نظریه جامعیت قرآن از منظر تفسیر المیزان و روح المعانی» (۱۳۹۴) از علی احمد ناصح؛ «مطالعه تطبیقی دیدگاه علامه طباطبایی و علامه مجلسی در زمینه جامعیت قرآن» (۱۳۹۸) نوشته مهدی مهمان دوست؛ «گستره جامعیت قرآن از منظر نهج البلاغه» (۱۴۰۰) از فاطمه مرضیه حسینی کاشانی؛ «بررسی تطبیقی جامعیت قرآن از دیدگاه مغنیه و شلتوت» (۱۴۰۰) از علیرضا دل افکار؛ «خوانش تطبیقی تفسیری قلمرو جامعیت علمی قرآن کریم از منظر آیت الله جوادی آملی و آیت الله معرفت» (۱۴۰۱) از سیدحسین شفیعی دارابی؛ «نقد و تبیین مفهوم جامعیت قرآن» (۱۴۰۱) نوشته البرز محقق گریفی؛ «تحلیل و بررسی تطبیقی جامعیت ذاتی و مقایسه‌ای قرآن کریم از منظر آیت الله جوادی آملی و آیت الله مصباح یزدی» (۱۴۰۲) از راضیه سادات سید خراسانی و همکاران و... تألیف شده است. همچنین درباره بانو مجتهده امین و تفسیر مخزن‌العرفان پژوهش‌هایی نگاشته شده است؛ از جمله: «روش‌شناسی تفسیر مخزن‌العرفان و بسامد آرای تفسیری بانو امین» نوشته ناهید طیبی (۱۳۹۷)؛ «ارزیابی فمینیسم بر اساس آرای بانو امین در تفسیر مخزن‌العرفان» از فاطمه نجارزادگان (۱۳۹۸)؛ «بررسی نفس‌شناسی عرفانی بانو نصرت امین در تفسیر مخزن‌العرفان» نوشته سیدحمیدرضا رئوف و همکاران (۱۴۰۳)؛ «بررسی روش تفسیر عرفانی در تفسیر شریف مخزن‌العرفان» از محمد مهدی کریمی نیا و همکاران (۱۴۰۰)؛ «تفسیر مخزن‌العرفان و مفسر آن» نوشته

نهل غروی نائینی (۱۳۷۸)؛ «جایگاه و کارکرد روایات در تفسیر مخزن العرفان» نوشته زینب تقی‌لو (۱۳۹۹) و ... .

یافته‌ها نشان می‌دهد که درباره جامعیت قرآن از دیدگاه بانو مجتهده امین اصفهانی پژوهش علمی مستقلی تألیف نشده است؛ امری که بیانگر نوآوری این پژوهش و تکراری نبودن موضوع آن است.

۳. مفهوم‌شناسی

واژه «جامعیت» از نظر ساختاری، مصدر صناعی ترکیب‌یافته از اسم فاعل ثلاثی مجرد «جامع» از ماده «جَمَعَ، يَجْمَعُ، جَمْعاً» است. «جمع» در لغت به معنای گرد آوردن اشیای پراکنده و پیوند دادن اجزای یک چیز آمده است (ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۸، ص ۵۳؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۲۰۱). «جامع» به معنای فراگیرنده و گردآورنده است و «جامعیت» نیز در معانی فراگیری و شمول، یا وضع و کیفیت جامع بودن به کار رفته است (صدری افشار، ۱۳۸۱، ج ۱، ص ۴۲۲؛ سیاح، ۱۳۶۸، ص ۲۸۲). این واژه در اصطلاح نیز جایگاه ویژه‌ای یافته و اندیشمندان و مفسران معاصر با توجه به رویکردهای عقلی، علمی، تربیتی و اجتماعی در تفسیر قرآن، تعاریف مختلفی از آن ارائه کرده‌اند. برخی صرفاً به تعریف آن پرداخته و بدون اظهار نظر درباره گستره جامعیت قرآن گفته‌اند: «جامعیت در اصطلاح به معنی فراگیری و شمول است، حال این شمول چه در عرصه آموزه‌های دینی باشد و چه توسعه یابد و امور غیردینی را نیز شامل شود» (نیازمند، ۱۳۷۵، ص ۲۵). عده‌ای نیز با تعیین قلمرو جامعیت قرآن، آن را شامل امور اخروی و دینی دانسته‌اند (طیب، ۱۳۷۸، ج ۵، ص ۱۷۸). برخی دیگر بر این باورند که فراگیر بودن و شمول تعالیم قرآن نسبت به همه شئون زندگی بشر در تمامی مکان‌ها و زمان‌هاست (مؤدب، ۱۳۸۶، ص ۲۳۳). همچنین برخی روش اعتدال را در این باره برگزیده‌اند: «جامعیت قرآن به معنای بیان تمام اموری است که برای تکامل فرد و جامعه در همه جنبه‌های معنوی و مادی لازم است؛ اما نه چنان که قرآن دایره‌المعارفی بزرگ باشد که تمام جزئیات علوم ریاضی، جغرافیا، شیمی، فیزیک، گیاه‌شناسی و مانند آن در آن آمده باشد. بنابراین منظور از جامعیت قرآن، شمول و فراگیری در بیان امور مربوط به سعادت و تکامل مادی و معنوی است» (مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۴، ج ۱۱، ص ۳۶۱). در نهایت، برخی نیز بُعد اجتماعی و تربیتی قرآن را مورد توجه قرار داده و معتقدند: «جامعیت یعنی وجود مجموعه رهنمودها و دستوراتی که پاسخ‌گوی نیازهای انسان در راه دست‌یابی به سعادت و خوشبختی در هر عصر و زمان باشد؛ زیرا اگر این گفته‌ها، دستورات و مقررات نباشد، انسان به سعادت و تکامل نمی‌رسد» (ایازی، ۱۳۸۰، ص ۱۸). هر یک از تعریف‌های یادشده بیانگر نوع برداشت‌گوینده آن از گستره جامعیت قرآن است. برخی از آن‌ها، مانند تعریف نخست، به جامعیت حداکثری قرآن اشاره دارد. دیدگاه مؤدب از جامعیت قرآن، به فراخور مراتب مخاطبان توجه دارد. تعریف مکارم شیرازی و ایازی نیز در جهت اثبات جامعیت هدایتی و تربیتی

قرآن است. با این حال، در میان این تعاریف، دیدگاه جامعیت قرآن به فراخور مراتب مخاطبان، رمز جاودانگی قرآن برای هر عصر و مکان را بهتر تبیین می‌کند. این تعریف همچنین می‌تواند میان آرا و نظریه‌های مختلف درباره قلمرو جامعیت قرآن و نیز روایاتی که قرآن را جامع تمام علوم، فنون و نیازهای انسان، اخبار گذشته و آینده و احکام مورد نیاز مردم معرفی می‌کنند، جمع کند؛ زیرا بر اساس این نظریه، پاسخ‌گویی قرآن به نیازهای دینی و دنیوی انسان به فهم مخاطبان هر عصر و مکان از این پیام آسمانی وابسته است. در این میان، در درجه نخست این شأن برای پیامبر (ص) و ائمه (ع) در نظر گرفته می‌شود.

۴. جامعیت قرآن در اندیشه بانو مجتهده امین اصفهانی

در اندیشه قرآنی بانو مجتهده امین اصفهانی، جامعیت قرآن به معنای شمول و فراگیری آیات قرآن بر تمام علوم، حکمت‌ها و معارف است. از دیدگاه ایشان آیاتی همچون: «وَلَقَدْ صَرَبْنَا لِلنَّاسِ فِي هَذَا الْقُرْآنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ وَلَنْ جِنَّتَهُمْ بَايَةً لَيَقُولَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا مُبْطِلُونَ؛ همانا در این قرآن برای مردم از هر مثل و توصیفی که حق را به دل‌ها نزدیک کند و بطلان راه کفر را آشکار سازد، نمونه‌ای بیان کرده‌ایم، و اگر نشانه و معجزه‌ای برای آنان بیآوری، قطعاً کسانی که کفر ورزیده‌اند خواهند گفت: شما جز باطل چیزی نیاورده‌اید» (روم: ۵۸)، «وَلَا رَطْبٍ وَلَا يَابِسٍ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ؛ هیچ تر و خشکی نیست مگر آن‌که در کتابی روشن ثبت شده است» (انعام: ۵۹) و «نَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً وَبُشْرَى لِلْمُسْلِمِينَ؛ ما این کتاب را که بیانگر هر چیز و هدایت و رحمت و بشارتی برای مسلمانان است بر تو نازل کردیم» (نحل: ۸۹)، اشاره به جامعیت کلی قرآن و جاودانگی آن در هر زمان و مکانی دارد؛ جامعیتی حداکثری نسبت به همه انسان‌هایی که بدان رجوع می‌کنند و از دریای بیکران آن بهره می‌برند و اختصاص به افراد یا زمان و مکان خاصی ندارد. روایاتی نیز بر این معنا دلالت دارند؛ از جمله آنچه از امام صادق (ع) نقل شده است: «إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى لَمْ يَدَعْ شَيْئاً تَحْتَاجُ إِلَيْهِ الْأُمَّةُ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ إِلَّا أَنْزَلَهُ فِي كِتَابِهِ؛ خداوند متعال هیچ چیزی را که امت تا روز قیامت بدان نیاز دارند فروگذار نکرده، مگر آن‌که آن را در کتاب خود نازل کرده است» (فیض کاشانی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۵۶؛ بحرانی، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۳۰). این روایات به جامعیت کامل قرآن، به معنای جهان‌شمولی آن و جامعیت مطلقش فراتر از هر زمان و مکان، اشاره دارد. قرآن کتابی است که برای هدایت جوامع انسانی در هر عصری نازل شده و با پاسخ‌گویی به نیازها، اقتضانات و شرایط فرهنگی - اجتماعی هر دوره، راهنمای انسان است. از این‌رو هر انسانی به فراخور درک و فهم خود می‌تواند از دریای علوم، اخبار و معارف قرآن، متناسب با ظرفیت فهم خویش، بهره‌گیرد و مخاطب این کتاب الهی باشد. جامعیت و فراگیری قوانین و آموزه‌های این مجموعه مدون و وحیانی نسبت به نیازهای انسان برای دستیابی به سعادت و کمال مادی و معنوی، دنیوی و اخروی است. آموزه‌های قرآن تنها به عبادات، احکام و اخلاق محدود نشده، بلکه برای همه شئون زندگی انسان

مقررات و قوانین جامعی بیان کرده است، یا راه دستیابی به آن‌ها را از طریق اجتهاد روشمند فراهم ساخته است. خداوند جهان را آفریده و قوانین آن را متناسب با نظام آفرینش قرار داده و قرآن را به‌عنوان قانون زندگی برای سعادت و کمال انسان مقرر کرده است. بر این اساس، جامعیت قرآن به معنای شمول آیات آن نسبت به دنیا و آخرت است؛ قوانین قرآن تنها به امور اخروی اختصاص ندارد، بلکه افزون بر قوانینی که برای سعادت اخروی انسان بیان شده، رهنمودهای فراوانی نیز برای زندگی دنیوی او ارائه شده است. با تفکر و تدبیر در آیات قرآن و فهم عمیق آن‌ها می‌توان عظمت الهی را در تبیین نیازهای انسان و نیز فراگیری آیات قرآن نسبت به نیازهای بشری مشاهده کرد. بنابراین قرآن کریم همه آنچه را که برای هدایت، سعادت و کمال انسان در تمامی ابعاد زندگی لازم است، در بر دارد. این دیدگاه که قرآن کامل و کافی است، در آیات قرآن نیز بازتاب یافته است؛ از جمله: «وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا» (احزاب: ۳). توکل بر خداوند، بر پایه آموزه‌های قرآنی و برنامه‌هایی است که برای انسان ترسیم شده و مطابق با آن، انسان باید برای رسیدن به مقصد نهایی خود تلاش کند.

۵. قلمرو جامعیت قرآن از دیدگاه بانو مجتهده امین اصفهانی

تلقی و درک صحیح از نوشته‌های بانو مجتهده امین اصفهانی در تفسیر قرآن، در باب قلمرو و گستره جامعیت قرآن، در مرحله نخست نیازمند تبیین دیدگاه‌ها و نظریات مطرح در این زمینه، مانند جامعیت مقایسه‌ای، حداکثری، اعتدالی و حداقلی است و سپس باید با بیانات ایشان تطبیق داده شود تا دیدگاه خاص وی درباره قلمرو و گستره جامعیت قرآن کشف و استنباط گردد.

۵-۱. جامعیت مقایسه‌ای

جامعیت مقایسه‌ای، بُعدی از جامعیت قرآن است که تأکید می‌کند چون دین اسلام تکمیل‌کننده ادیان آسمانی و پیامبر اکرم (ص) نیز خاتم پیامبران است، قرآن کریم به‌عنوان آخرین کتاب نازل شده، در مقایسه با دیگر کتاب‌های وحیانی، جامعیت دارد (آلوسی، ۱۴۱۵ق، ج ۳، ص ۳۲۱؛ ابن عاشور، ۱۴۲۰ق، ج ۵، ص ۱۲۳؛ مراغی، بی‌تا، ج ۶، ص ۱۲۹؛ شاذلی، ۱۴۱۲ق، ج ۲، ص ۹۰۲؛ طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۵، ص ۳۴۸؛ مکارم شیرازی و همکاران، ۱۳۷۱، ج ۴، ص ۴۰۱). بانو مجتهده امین اصفهانی در تفسیر آیه «وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ وَمُهَيِّمًا عَلَيْهِ» ای پیامبر، ما این کتاب (قرآن) را که سراسر حق است به‌سوی تو فرستادیم؛ درحالی که حقانیت کتاب‌های آسمانی پیش از خود را تأیید می‌کند و بر آنها سیطره و نگهبانی دارد» (مانده: ۴۸)، مهیمن بودن قرآن را به نگهبان بودن آن بر تمام کتاب‌های آسمانی پیشین و حفظ آنها از تغییر تفسیر کرده و احکام قرآن را به دلیل حاکم، استوار و گواه بودنش، غالب بر همه آن کتاب‌ها دانسته است (امین اصفهانی، بی‌تا، ج ۴، ص ۳۲۱). از نظر ایشان، ایمان به قرآن، به دلیل تصدیق، تأیید و تکمیل مطالب کتاب‌های آسمانی پیشین (تورات و انجیل) توسط

آن، دربردارنده ایمان به کتاب‌های آسمانی پیشین نیز هست. ایشان با استناد به آیه «إِنَّ هَذَا الْقُرْآنَ يَهْدِي لِلَّتِي هِيَ أَقْوَمُ وَيُبَشِّرُ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ أَجْرًا كَبِيرًا»؛ به‌راستی این قرآن به آیینی که از همه آیین‌ها استوارتر و جامع‌تر است هدایت می‌کند و به آن مؤمنانی که کارهای شایسته می‌کنند نوید می‌دهد که برای آنان پاداشی بزرگ خواهد بود» (اسراء: ۹)، برتری و مزیت دین اسلام را بر سایر ادیان -با این‌که تمام ادیان هر یک در مرتبه و موقعیت خود محکم و ثابت بوده‌اند- از دو جهت دانسته است: یکی از جهت استحکام قوانین و شرایع، شمول احکام و دستورات آن که به‌صورت عقلانی و منطقی، جامع تمام وظایف انسانی در امور دنیوی و اخروی است؛ و دیگری از جهت بقا و دوام آن بر همه ادیان که نسخ‌بردار نبوده، در حالی که سایر ادیان محدود و مقید به زمان خود بوده‌اند. دین اسلام نزد عارفان، دانشمندان و کسانی که با دقت در آیات قرآن می‌نگرند، آشکار و روشن است و دستورات و احکام آن چنان محکم، استوار و جامع است که تا برپایی قیامت در هر زمان جاری بوده و با مقتضیات زمان منطبق است (امین اصفهانی، بی‌تا، ج ۷، ص ۲۸۰). در اندیشه قرآنی بانو مجتهده امین اصفهانی، قرآن کریم به دلیل جامعیتش در مقایسه با دیگر کتاب‌های آسمانی، مطالب کتاب‌های آسمانی پیشین (تورات و انجیل) را تأیید و تکمیل می‌کند. پایداری قوانین، گستردگی احکام و دستورات عقلانی آن در امور دنیوی و اخروی و نیز جاودانگی آن از ویژگی‌های قرآن در مقایسه با دیگر ادیان الهی است. این جامعیت و شمول آیات قرآن، به دلیل پایداری قوانین و گستردگی احکام آن، به جنبه هدایتی قرآن برای جوامع انسانی و پاسخ‌گویی به نیازهای مخاطبان و اقتضانات و شرایط فرهنگی - اجتماعی آنان تا قیامت اشاره دارد.

۵-۲. جامعیت حداکثری

بر اساس این دیدگاه، قرآن همه علوم، حتی علوم طبیعی و بشری را در ظاهر الفاظ خود بالفعل دارد. برخی نیز این نظریه را «جامعیت مطلق» نامیده‌اند (خسروپناه، ۱۳۸۴، ص ۴۱-۴۶). مبنای این دیدگاه آیاتی چون: مانده: ۳، یوسف: ۱۱۱، انعام: ۳۸، نحل: ۸۹ و... و روایاتی نظیر «إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى لَمْ يَدْعُ شَيْئًا...» و «ذَلِكَ الْقُرْآنُ فَاسْتَنْطِقُوهُ وَلَنْ يَنْطِقَ لَكُمْ، أُخْبِرْكُمْ عَنْهُ: إِنَّ فِيهِ عِلْمٌ مَّا مَضَى وَعِلْمٌ مَّا يَأْتِي إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ، وَحُكْمٌ مَّا بَيْنَكُمْ، وَبَيَانٌ مَّا أَصْبَحْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ؛ این قرآن را به سخن درآورید، هرچند خود برای شما سخن نخواهد گفت. من از آن به شما خبر می‌دهم: در آن علم آنچه گذشته و آنچه تا قیامت خواهد آمد، احکام مورد نیاز شما و حکم آنچه در آن اختلاف دارید، وجود دارد. اگر از من درباره آن پرسید، به شما آموزش خواهم داد» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۶۱)، و نیز اخباری که از انس بن مالک و ابن مسعود نقل شده است که گفته‌اند: «مَنْ أَرَادَ الْعِلْمَ فَلْيُتَوَرَّ الْقُرْآنَ» (سمرقندی، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۱؛ سیوطی، ۱۴۰۴ق، ج ۴، ص ۱۲۷)؛ «أَثْبِرُوا الْقُرْآنَ فَإِنَّهُ فِيهِ خَبَرُ الْأَوَّلِينَ وَالْآخِرِينَ» و در روایتی «عِلْمُ الْأَوَّلِينَ وَالْآخِرِينَ» (ابن عطیه اندلسی، ۱۴۲۲ق، ج ۱، ص ۳)، است. در میان مفسران فریقین نیز افرادی چون

ابن کثیر، سیوطی، آلوسی، طنطاوی، حوّی، فیض کاشانی و جعفری از قائلان به این دیدگاه به شمار می‌آیند (ابن کثیر دمشقی، ۱۴۱۹ق، ج ۴، ص ۵۱۰؛ سیوطی، ۱۴۰۴ق، ج ۴، ص ۱۲۷؛ آلوسی، ۱۴۱۵ق، ج ۴، ص ۱۴۴؛ حوّی، ۱۴۲۴ق، ج ۶، ص ۲۹۶۵؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۵۷؛ جعفری، ۱۳۷۶، ج ۶، ص ۱۹۴). مخالفان این دیدگاه بر این باورند که قرآن کتاب هدایت است و اگر در آیات آن اشاره‌ای به علوم مختلف شده، از باب هدایت و تربیت است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۲، ص ۳۲۵). افزون بر این، چنین ظهوری از جامعیت، خلاف بدهایت بوده و موجب می‌شود از الفاظ قرآن کریم معانی جدیدی قصد شود که با معانی عصر نزول مغایرت دارد. همچنین، چون علوم و نظریات جدید پیوسته در حال تغییر است، پذیرش دیدگاه حداکثری می‌تواند موجب شود دامنه این خطاها و تغییرات به قرآن نیز نسبت داده شود، در حالی که قرآن از هرگونه باطل به دور است (ذهبی، ۱۹۷۶م، ص ۴۹۲).

در نگاه قرآنی بانو مجتهده امین اصفهانی، آیات و روایات بیانگر جامعیت قرآن به جامعیت حداکثری اشاره دارند؛ آیاتی مانند: «وَلَقَدْ صَرَبْنَا لِلنَّاسِ فِي هَذَا الْقُرْآنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ...» (روم: ۵۸)، «وَلَا رَطْبٌ وَلَا يَابِسٌ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ» (انعام: ۵۹) و «نَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَانًا لِكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً وَبُشْرَىٰ لِلْمُسْلِمِينَ» (نحل: ۸۹)، و نیز روایاتی همچون «إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى لَمْ يَدَعْ شَيْئًا تَحْتَاجُ إِلَيْهِ الْأُمَّةُ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ إِلَّا أَنْزَلَهُ فِي كِتَابِهِ» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۷، ص ۱۷۶).

ایشان «تبیان» بودن قرآن را به معنای بیانی می‌داند که «جامع لکل شیء» بوده و بیان‌کننده و آشکارکننده هر چیزی است. وی با استناد به آیه «لَا رَطْبٌ وَلَا يَابِسٌ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ» (انعام: ۵۹) بر این باور است که چیزی از نیازها و خواسته‌های دنیوی و اخروی بشر نیست مگر آن که تفصیل با اجمال آن در قرآن بیان شده باشد (امین اصفهانی، بی تا، ج ۷، ص ۲۳۰). از نظر ایشان، قرآن جامع تمام علوم و فرائد از دانش هر دانشمندی است و هر دانشمند با اندکی تدبر در قرآن درمی‌یابد که هرچه سطح علم و دانش بشر گسترده‌تر شود، بهتر می‌تواند اسرار و نکات قرآن را درک کند. از این‌رو، علوم همه دانشمندان، سیاست همه سیاست‌مداران و قوانین و مقرراتی که موجب ترقی و سیادت بشر است، ریشه در قرآن مجید و قانون محمدی (ص) دارد و قرآن جامع علوم اولین و آخرین و دربردارنده اخبار گذشته و آینده است (امین اصفهانی، بی تا، ج ۱، ص ۱۷۲). بانو مجتهده امین اصفهانی همچنین اشاره آیه «وَلَقَدْ صَرَبْنَا لِلنَّاسِ فِي هَذَا الْقُرْآنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ» (روم: ۵۸) را ناظر به جامعیتی می‌داند که در آن چیزی فروگذار نشده و در آن امور مربوط به معاش و معاد، شیوه معاشرت، راه‌های تحصیل سعادت و کمال انسانیت و نیز داستان‌های پیامبران و اقوام پیشین برای عبرت‌آموزی انسان‌ها بیان شده است. از این‌رو، از دیدگاه ابن عربی در قرآن تمام علوم گذشته و آینده ذکر شده و آن نوری است که اهل قرآن توانایی درک و فهم آن را دارند (امین اصفهانی، بی تا، ج ۱۰، ص ۱۲۱). این توصیف ایشان از گستره جامعیت قرآن، گویای پذیرش دیدگاه حداکثری است. بر این اساس، از دیدگاه بانو مجتهده امین اصفهانی، قرآن جامع علوم اولین و آخرین

بوده و اخبار گذشتگان و آیندگان در آن ذکر شده و امور مربوط به معاش، معاد، شیوه معاشرت، تحصیل سعادت و کمال انسانیت را بیان کرده است. این بیانات ایشان گویای پذیرش جامعیت حداکثری است.

۳-۵. جامعیت حداقلی

برخی این دیدگاه را «عدم جامعیت» و عده‌ای نیز آن را «جامعیت نسبی» نامیده‌اند. مطابق این نظریه، دین در حوزه‌هایی همچون علوم طبیعی، علوم انسانی و حتی فقه، حداقل لازم را به انسان آموخته است. از منظر این دیدگاه، تنها اخلاق حداکثری است و دین صرفاً مسائل اخلاقی و ارزشی را بیان کرده و تنها در حوزه اخلاق کامل است و کمال دین نیز به همین معناست (سروش، ۱۳۷۷، ص ۲-۹). اگرچه این دیدگاه در خصوص عدم جامعیت دین است، نه قرآن، اما به قرآن نیز سرایت می‌کند؛ چراکه دین از آیات و روایات اخذ می‌شود. این دیدگاه با آیات و روایات بیانگر جامعیت قرآن و همچنین دیدگاه‌های معتبر در باب قلمرو جامعیت قرآن سازگار نیست. افزون بر آن، در قرآن به مسائل مختلف اعتقادی، فقهی، فضایل عامه انسانی و نیز قوانین اجتماعی و فردی اشاره شده است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۵، ص ۲۳).

در نگاه قرآنی بانو مجتهد امین اصفهانی، قرآن جامع علوم و معارف، دستور تعلیم و تأدیب، راه تصفیه و تهذیب، اخبار و وقایع امت‌های گذشته، مثال‌ها و حکم‌ها، مساوات و اخوت، شرایع الهی، قوانین سیاسی، دقایق اسرار توحید، راه فوز به سعادت و نجات، حقیقت معرفت و ایمان، وظایف اجتماعی، تعلیم دعا و مناجات، شیوه عبادات و طاعات، روش استدلال و مناظره، شیوه نظم اجتماعات و تمدن مدن و سازگاری با محیط، و نیز مشتمل بر اشارات و کنایات، امثال و استعارات و دقایق علوم مربوط به اوضاع سماوی و خلقت آسمان‌ها و زمین و موجودات علوی و سفلی، از اصناف ملائکه، جن، انسان، حیوانات، نباتات و جمادات است و شاید به همین لحاظ آن را «قرآن» نامیده‌اند (امین اصفهانی، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۷۱). بر این اساس، در اندیشه قرآنی بانو مجتهد امین اصفهانی نیز دیدگاه حداقلی، به معنای منحصر کردن گستره و قلمرو جامعیت قرآن در مسائل ارزشی و اخلاقی، به دلیل اشاره آیات قرآن به علوم و معارف گوناگون، مباحث تربیتی، اخبار گذشته و آینده، احکام و قوانین سیاسی و اجتماعی، جایگاهی ندارد.

۴-۵. جامعیت به فراخور فهم مخاطبان

بر اساس این دیدگاه، هر انسانی به فراخور درک و فهم خود از قرآن می‌تواند از دریای معارف آن بهره‌گیرد و مخاطب قرآن باشد. در درجه نخست، پیامبر (ص) و ائمه معصوم (ع) مخاطبان واقعی قرآن کریم هستند؛ زیرا می‌توانند علوم و معارف گوناگون را از کل قرآن استنباط کنند. این نظریه با آیات متعددی از قرآن کریم که انسان را به تعقل، تفقه و تدبّر در آیات الهی فراخوانده است، و نیز با روایاتی که افزون بر معنای ظاهری آیات قرآن، سطح معنایی دیگری به نام معانی باطنی برای آن قائل شده‌اند، سازگار است.

در هر دو، فهم قرآن به عنوان موضوعی مشترک تلقی می شود؛ زیرا پاسخ گویی قرآن به نیازهای انسان در زندگی فردی و اجتماعی، به میزان فهم آنان از کلام الهی بستگی دارد و این فهم با تعقل، تفقه و تدبیر و نیز درک معانی باطنی آیات قرآن حاصل می شود و مراتب آن، طبق برخی روایات، نسبت به مخاطبان متفاوت است. از امام صادق (ع) در این زمینه چنین روایت شده است: «کِتَابُ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ عَلَى أَرْبَعَةِ أَشْيَاءَ: عَلَى الْعِبَارَةِ وَالْإِشَارَةِ وَاللَّطَائِفِ وَالْحَقَائِقِ؛ فَالْعِبَارَةُ لِلْعَوَامِّ، وَالْإِشَارَةُ لِلْخَوَاصِّ، وَاللَّطَائِفُ لِلْأَوْلِيَاءِ، وَالْحَقَائِقُ لِلْأَنْبِيَاءِ؛» کتاب خداوند بر چهار چیز است: عبارت (ظاهر)، اشاره، لطایف و حقایق؛ عبارت برای عموم مردم، اشاره برای خواص، لطایف برای اولیا و حقایق برای انبیا است» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۸۹، ص ۲۰). در میان مفسران شیعه، امام خمینی، قرائتی و جعفری، و از اهل سنت ابن عربی و آلوسی از قائلان به این دیدگاه به شمار می آیند (ر.ک: امام خمینی، ۱۳۸۵، ج ۲۰، صص ۴۰۸-۴۰۹؛ آلوسی، ۱۴۱۵ق، ج ۷، ص ۷۰؛ ابن عربی، بی تا، ج ۳، ص ۸۵؛ قرائتی، ۱۳۸۸، ج ۴، ص ۵۶۹؛ جعفری، ۱۳۷۶، ج ۶، صص ۱۹۴-۲۰۰).

در اندیشه قرآنی بانو مجتهده امین اصفهانی، درک حقایق قرآن به فراخور فهم مخاطب است و فصحا، حکیمان و فیلسوفان، عالمان، عارفان، ادیبان، سیاستمداران، قانونگذاران و قاضیان به تناسب فهم خود از آیات قرآن - که در آن به فصاحت و بلاغت، حکمت، علم و دانش، تحصیل معرفت، ادبیات، تاریخ، شعر و دیگر جهات ادبی، سیاست مدن، قوانین اجتماعی و حل و فصل خصومت و نزاع میان افراد اشاره شده است - می توانند به درک معارف قرآن نائل شوند و هرکس به قرآن مراجعه کند، به اندازه فهم و ذکاوت خود از آیات آن بهره مند می گردد (امین اصفهانی، بی تا، ج ۱، صص ۱۷۱-۱۷۲).

از دیدگاه ایشان، قسمی از جامعیت قرآن، «جامعیت قرآن به فراخور فهم و درک مخاطب» است. بر اساس این دیدگاه، هر انسانی متناسب با مراتب فهم خود از قرآن می تواند مخاطب آن باشد. در این صورت، اهل فصاحت و بلاغت به سبب درک بلاغت آیات قرآن، حکما و فلاسفه به دلیل فهم مباحث فلسفی و حکمی آیات، عرفا از رهگذر تحصیل معرفت از آیات قرآن، دانشمندان با کشف نکات علمی آیات، ادبا به جهت درک ظرایف ادبی قرآن، و قانونگذاران و قضات با استنباط قوانین اجتماعی و شیوه های حل و فصل خصومت ها، هر یک متناسب با رشته و تخصص خود، فهم و درکی متفاوت از آیات قرآن خواهند داشت که ویژه آنان است. در نگرش بانو مجتهده امین اصفهانی، آیات قرآن دارای ظاهر و باطن، صورت و معنا، روح و قالب است و از این جهت «ام الکتاب» نامیده شده است. هرکس نیز به اندازه فهم و استعداد خود از این مراتب کلام الهی بهره مند می شود. از این رو برخی «عرش» و «کرسی» را در آیه «وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ؛ قَلَمٌ وَفَرَمَانُ رَوای او آسمان ها و زمین را فرا گرفته است» (بقره: ۲۵۵) بر معنای جسمانی حمل کرده اند و برخی دیگر آن را بر معنایی معنوی، یعنی مقرر سلطنت و استیلای حق، دانسته اند (امین اصفهانی، بی تا، ج ۲، ص ۳۹۵). بر این اساس، جامعیت قرآن به فراخور

فهم مخاطبان - به عنوان دیدگاه خاص بانو مجتهد امین اصفهانی در باب جامعیت قرآن - را می توان نظریه ای دانست که میان آرا و دیدگاه های مختلف درباره دامنه و قلمرو جامعیت قرآن جمع می کند و راز جاودانگی آن را برای هر عصر و مکانی تبیین می نماید. زیرا بر اساس این دیدگاه، پاسخ گویی قرآن به نیازهای دینی و دنیوی انسان در هر زمان و مکان، به میزان فهم مخاطبان از این پیام آسمانی بستگی دارد. در این صورت، تمام اخبار و روایاتی که قرآن را جامع علوم و فنون و نیازهای انسان، علم اولین و آخرین، اخبار گذشته و آینده و دربردارنده همه احکام مورد نیاز مردم معرفی می کنند، قابل جمع خواهند بود؛ چراکه قرآن کتابی است که برای هدایت جوامع انسانی در هر عصر نازل شده و با پاسخ گویی به نیازها، اقتضائات و شرایط فرهنگی و اجتماعی هر زمان، راهنمای انسان هاست. از این رو هر انسانی به فراخور درک و فهم خود می تواند از دریای علوم، اخبار و معارف قرآن - در حد ظرفیتی که این کتاب الهی دارد - بهره گیرد و مخاطب آن باشد و معارف گوناگونی را از آن کشف کند؛ هرچند در درجه نخست این شأن برای پیامبر اکرم (ص) و ائمه معصومین (ع) است.

۶. نتیجه گیری

جامعیت قرآن یکی از موضوعاتی است که همه دانشمندان اسلامی آن را پذیرفته اند و مسلمانان در هر عصری بعد جدیدی از آن را کشف کرده اند. مفسران و قرآن پژوهان فریقین با استناد به آیاتی از قرآن کریم و روایاتی از معصومین (ع)، دیدگاه های مختلفی را در این باره بیان کرده اند. برخی جامعیت قرآن کریم را به عنوان آخرین کتاب نازل شده، در مقایسه با کتاب های وحیانی پیشین اثبات کرده و «جامعیت مقایسه ای» را برگزیده اند. عده ای با پذیرش دیدگاه حداکثری بر این باورند که در ظاهر آیات قرآن کریم به همه علوم، حتی علوم بشری و طبیعی، اشاره شده است. گروهی نیز دیدگاه اعتدالی را برگزیده و قلمرو جامعیت قرآن را شامل جامعیت هدایتی دانسته اند. دسته ای دیگر بر اساس دیدگاه حداقلی، جامعیت قرآن را تنها در حوزه ارزش ها و مسائل اخلاقی می دانند. در این میان، در اندیشه قرآنی بانو مجتهد امین اصفهانی، جامعیت قرآن به معنای شمول و فراگیری آیات قرآن بر تمام علوم، حکمت ها و معارف است. در نگرش ایشان، دیدگاه حداقلی به دلیل اشاره آیات قرآن به علوم و معارف گوناگون، اخبار گذشته و آینده، احکام و قوانین سیاسی و اجتماعی، اعتباری ندارد. از دیدگاه بانو مجتهد امین، آیات بیانگر جامعیت قرآن (نحل: ۸۹؛ روم: ۵۸؛ انعام: ۵۹ و...) و برخی روایات، بر جامعیت حداکثری دلالت دارند و قرآن کتابی است که جامع علوم اولین و آخرین، دربردارنده اخبار گذشتگان و آیندگان و شامل امور مربوط به معاش و معاد است. همچنین ایشان با پذیرش جامعیت مقایسه ای - یعنی جامعیت قرآن در مقایسه با سایر کتاب های آسمانی - دیدگاه جدیدی با عنوان «جامعیت قرآن به فراخور فهم مخاطبان» مطرح کرده اند. این دیدگاه بیانگر رمز جاودانگی قرآن برای هر عصر و مکانی است و میان آرا و نظریه های

مختلف درباره قلمرو جامعیت قرآن و نیز روایاتی که قرآن را جامع همه علوم، فنون و نیازهای انسان، اخبار گذشته و آینده و احکام مورد نیاز مردم معرفی می‌کنند، جمع می‌کند. بر اساس این دیدگاه، قرآن کتابی است که برای هدایت جوامع انسانی در هر عصر نازل شده و با پاسخ‌گویی به نیازها، اقتضائات و شرایط فرهنگی و اجتماعی آن عصر، راهنمای انسان‌هاست. از این‌رو هر انسانی به فراخور درک و فهم خود از قرآن می‌تواند از دریای علوم، اخبار و معارف آن - در حد ظرفیتی که این کتاب الهی دارد - بهره‌گیرد و مخاطب قرآن باشد و معارف گوناگونی را از آن کشف کند؛ هرچند در درجه نخست این شأن برای پیامبر اکرم (ص) و ائمه معصومین (ع) است.

منابع

قرآن کریم.

- آلوسی، محمود. (۱۴۱۵ق). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم. (ج ۳، ۴، ۷). بیروت: دارالکتب الاسلامیه.
- ابن عاشور، محمد بن طاهر. (۱۴۲۰ق). التحریر و التتویر. (ج ۵). بیروت: الموسسه التاريخ.
- ابن عربی، محمد بن علی. (بی تا). الفتوحات المکیه. (ج ۳). قم: موسسه آل البيت (ع) لإحياء التراث.
- ابن عطیه اندلسی، عبدالحق بن غالب. (۱۴۲۲ق). المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز. (ج ۱). بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن کثیر دمشقی، اسماعیل بن عمرو. (۱۴۱۹ق). تفسیر القرآن العظیم. (ج ۴). بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ابن منظور، محمد مکرم. (۱۴۱۴ق). لسان العرب. (ج ۸). بیروت: دار صادر.
- امین اصفهانی، سیده نصرت. (بی تا). مخزن العرفان در تفسیر قرآن. (ج ۱، ۲، ۴، ۷، ۱۰). تهران: نهضت زنان مسلمان.
- ایازی، سید محمدعلی. (۱۳۸۰). جامعیت قرآن. قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
- بحرانی، سید هاشم. (۱۴۱۶ق). البرهان فی تفسیر القرآن. (ج ۱). تهران: بنیاد بعثت.
- تقیلو، زینب؛ صادقی، حسن. (۱۳۹۹). جایگاه و کارکرد روایات در تفسیر مخزن العرفان. اندیشه‌های قرآنی متفکران معاصر، ۷(۲)، صص ۱۱۷-۱۳۷.
- جشتی، ماشاء الله. (۱۳۸۹). بررسی قلمرو جامعیت قرآن در نگرش فخر رازی و آلوسی. الهیات تطبیقی، ۱(۳)، صص ۶۹-۸۸.
- جعفری، یعقوب. (۱۳۷۶). تفسیر کوثر. (ج ۶). قم: انتشارات هجرت.
- حاجی، حمزه؛ مهریزی، مهدی. (۱۳۹۱). کیفیت جامعیت قرآن در پرتو آرای اندیشمندان و مفسران مسلمان. مطالعات قرآنی، ۳(۲)، صص ۱۰۱-۱۲۴.
- حسینی کاشانی، فاطمه مرضیه. (۱۴۰۰). گسترده جامعیت قرآن از منظر نهج البلاغه. نامه جامعه، ۱۰(۴)، صص ۷-۳۰.
- حوی، سعید. (۱۴۲۴ق). الاساس التفسیر. (ج ۶). قاهره: انتشارات دارالسلام.
- خسروپناه، عبدالحسین. (۱۳۸۴). گستره قرآن. پژوهش و حوزه، ۵(۳-۴)، صص ۳۷-۴۸.
- خمینی، سید روح الله. (۱۳۸۵). صحیفه امام. (ج ۲۰). تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- دل افکار، علیرضا؛ نیستانی، ناصر؛ عابدینی، ناصر. (۱۴۰۰). بررسی تطبیقی جامعیت قرآن از دیدگاه مغنیه و شلتوت. پژوهشنامه مذاهب اسلامی، ۸(۱)، صص ۲۲۹-۲۵۷.
- ذهبی، محمدحسین. (۱۹۷۶م). التفسیر و المفسرون. بیروت: دار الکتب الحدیث.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ق). المفردات فی غریب القرآن. بیروت: دارالعلم.
- رئوف، سید حمیدرضا؛ خیاطیان، قدرت الله؛ حمزنیان، عظیم. (۱۴۰۳). بررسی نفس شناسی عرفانی بانو نصرت امین در تفسیر مخزن العرفان. آینه معرفت، ۲۴(۳)، صص ۷۹-۹۸.
- سروش، عبدالکریم. (۱۳۷۷). دین آقلی و اکثری. کیان، ۸(۱)، صص ۲-۹.
- سمرقندی، نصر بن محمد بن احمد. (بی تا). بحر العلوم. (ج ۱). بی جا: بی تا.

- سیاح، احمد. (۱۳۶۸). فرهنگ بزرگ جامع نوین. تهران: انتشارات اسلام.
- سید خراسانی، راضیه سادات؛ قاسمپور، محسن؛ حسین زاده، خدیجه. (۱۴۰۲). تحلیل و بررسی تطبیقی جامعیت ذاتی و مقایسه‌ای قرآن کریم از منظر آیت الله جوادی آملی و آیت الله مصباح یزدی. سراج منیر، ۱۴(۲)، صص ۲۳۱-۲۶۲.
- سیوطی، جلال الدین. (۱۴۰۴). الدر المنثور فی تفسیر المأثور. (ج ۴). قم: کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی.
- شاذلی، سید بن قطب بن ابراهیم. (۱۴۱۲ق). فی ظلال القرآن. (ج ۲). بیروت: دار الشروق.
- شفیعی دارابی، سیدحسین. (۱۴۰۱). خوانش تطبیقی تفسیری قلمرو جامعیت علمی قرآن کریم از منظر آیت الله جوادی آملی و آیت الله معرفت. مطالعات تفسیری تطبیقی، ۱۷(۱)، صص ۱۲۴-۱۴۵.
- صدری افشار، غلامحسین. (۱۳۸۱). فرهنگ معاصر فارسی. (ج ۱). تهران: فرهنگ معاصر.
- صدوق، محمد بن علی. (۱۳۷۸). عیون الاخبار الرضای. (ج ۱). تحقیق: مهدی لاجوردی. تهران: نشر جهان.
- طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۳۷۴). المیزان فی تفسیر القرآن. (ج ۵، ۱۲). ترجمه: سید محمدباقر موسوی همدانی. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طیب، سید عبدالحسین. (۱۳۷۸). اطیب البیان فی تفسیر القرآن. (ج ۵). تهران: انتشارات اسلام.
- طیبی، ناهید. (۱۳۹۷). روش شناسی تفسیر مخزن العرفان و بسامد آرای تفسیری بانو/امین. در: چهارمین کنگره ملی بزرگداشت و تبیین مقام علمی و معنوی بانو مجتهده امین، مشهد: کانون فرهنگی مجتهده بانو/امین.
- غروی نائینی، نهله. (۱۳۷۸). تفسیر مخزن العرفان و مفسر آن. بیانات، ۱۶(۱)، صص ۴۵-۵۴.
- فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی. (۱۴۱۵ق). تفسیر الصافی. (ج ۱). تهران: مکتبه الصدر.
- قرائتی. محسن. (۱۳۸۸). تفسیر نور. (ج ۴). تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
- کریمی نیا، محمد مهدی؛ ذوالفقاری، محمدحسین؛ رستگارنسب، معصومه؛ انصاری مقدم، مجتبی. (۱۴۰۰). بررسی روش تفسیر عرفانی در تفسیر شریف مخزن العرفان. پژوهش و مطالعات علوم اسلامی، ۳(۴)، صص ۵۸-۷۲.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق). الکافی. (ج ۱، ۷). تحقیق: علی اکبر غفاری و محمد آخوندی. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ق). بحار الانوار. (ج ۷۳، ۸۹). بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
- محقق گرامی، البرز. (۱۴۰۱). بررسی، نقد و تبیین مفهوم جامعیت قرآن. مشکوه، ۴۱(۱)، صص ۱۰۰-۱۳۰.
- مراغی، احمد مصطفی. (بی تا). تفسیر المراغی. (ج ۶). بیروت: انتشارات دار الفکر.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران. (۱۳۷۱). تفسیر نمونه. (ج ۴). تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران. (۱۳۷۴). تفسیر نمونه. (ج ۱۱). تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- مهمان دوست، مهدی؛ سیاسر، مجتبی. (۱۳۹۸). مطالعه تطبیقی دیدگاه علامه طباطبایی و علامه مجلسی در زمینه جامعیت قرآن. پژوهش و مطالعات علوم اسلامی، ۲۱(۲)، صص ۶۹-۸۰.
- مؤدب، رضا. (۱۳۸۶). مبانی تفسیر. قم: انتشارات دانشگاه قم.
- ناصر، احمد. (۱۳۹۴). بررسی تطبیقی نظریه جامعیت قرآن از منظر تفسیر المیزان و روح المعانی. پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، ۱(۲)، صص ۳۳-۵۴.

- نجازادگان، فاطمه. (۱۳۹۸). ارزیابی فمینیسم بر اساس آرای بانو امین در تفسیر مخزن العرفان، سنجیه، ۱۶(۴)، صص ۴۶-۵۷.
- نیازمند، علی. (۱۳۷۵). تفسیر قرآن کریم و علوم جدید. بیانات، ۳(۲)، صص ۲۰-۴۶.